
Алесь Бадак

...вочы яго сьвяціліся лагоднасьцю,
нібы перад ім раскрыліся таямніцы раю...

Па той бок адлюстраванья

Апавяданьне

Мой дзядзька Юзік быў вар'ятам. Пра роднасьць з такімі звычайна гавораць неахвотна. Хоць, калі сабраць разам усіх вар'ятаў сьвету, атрымалася б цэлая дзяржава. І, хто ведае, магчыма, гэта быў бы найлепшы прыклад усеагульнай гармоніі (няхай сабе ў межах адной дзяржавы), да якой чалавецтва ўвесь час, і пакуль што беспаспяхова, імкнецца.

Трэба сказаць, былі дні, калі розум да дзядзькі вяртаўся, напаўняючы сабой яго сьвядомасьць гэтак жа незаўважна і нечакана для ўсіх нас, хто з ім жыў, як бяссплодныя пасяля навальніцы хмары зноў напаўняюцца дажджом. Тады – звычайна такое здаралася падчас нашых прагулак па беразе Сьвіслачы, побач з якой, на вуліцы Янкі Купалы, мы жылі, — дзядзька часта расказваў пра маіх блізкіх і далёкіх сваякоў, жывых і памерлых. І хоць некаторыя гісторыі былі вельмі ўжо неверагодныя, каб у іх

адразу паверыць, слухаючы яго, я ня раз паўтараў самому сабе: “Часам Бог, даючы чалавеку мудрасьць, наўзамен забірае ў яго розум”.

Адно з тых гісторыяў я памятаю і сёння, хоць прайшло ўжо дзевятнаццаць гадоў, як дзядзька пакінуў гэты сьвет, так і не знайшоўшы свой дом, разбомблены нямецкай авіяцыяй у апошнюю вайну, на пошукі якога на бераг Сьвіслачы ён выпраўляўся амаль штодня, са мною ці з кім іншым.

У дзядзькі Юзіка, апроч майго бацькі, быў яшчэ адзін родны брат, Васіль, старэйшы з усіх дзяцей Апанаса Матусевіча і Марыі Загорскай. Год нараджэньня Васіля Матусевіча – 1908-ы – мне запомніўся лёгка і на ўсё жыцьцё, бо якраз тады ў шасьціпавярховым гатэлі “Еўропа” ўстанавілі першы ў Менску ліфт, а мой дзед па бацькавай лініі меў непасрэднае дачыненьне да гэтай знамянальнай для гораду падзеі. Ды і сам я сёння, у нейкай ступені, адказваю, у тым ліку, і за ліфтавую сістэму сталіцы. У такой ступені, калі ведаць гісторыю менскага ліфтабудаваньня зусім не пашкодзіць.

Увогуле, у нашым родзе ўсе мужчыны мелі справу ці з тэхнікай, ці з будаўніцтвам, апроч дзядзькі Васіля. Ён пісаў вершы. Гэтаму папярэднічала раньняе сталенне, якому дужа паспрыяў час, адну за адной пасылаючы на Менск віхуры пераменаў, выкліканых, з аднаго боку, Першай сусьветнай вайной, з другога – расейскай рэвалюцыяй. Гараджане яшчэ толькі пачыналі прывыкаць да бальшавіцкіх лозунгаў, якія гэтак жа лёгка можна было прачытаць па іхніх тварах, як і на чырвоных плакатах, аднак менш чым праз чатыры месяцы пасля абвяшчэньня таго, што ўся ўлада ў Менску перайшла ў рукі гарадскога Савету рабочых і салдацкіх дэпутатаў, у ноч з 18 на 19 лютага 1918 году, бальшавікі горад мусілі пакінуць, а праз два дні сюды ўвайшлі немцы. Пасля капітуляцыі Германіі перад Антантай і вываду яе войскаў з захопленых тэрыторыяў, у сьнежні васемнацатага году бальшавікі вяртаюцца ў Менск, каб 8 жніўня наступнага году зноў пакінуць яго – ужо, праўда, палякам. Аднак праз месяц палякі аддаюць горад назад бальшавікам, але 15 верасьня 1920 году заяўляюцца сюды яшчэ раз, роўна на тыдзень, канчаткова зьбіўшы з панталыку гараджанаў, якім у гэтым ваенным і палітычным вэрхале звар’яець было лягчэй, чым захаваць ясны розум. Зрэшты, нечым ненармальным (хоць, насамрэч, гэта, наадварот, сьведчыла пра пачатак вызраўленьня нацыі) сямю-таму здавалася тады іншае. Напачатку дваццатых самаабвешчаных паэтаў у Менску было столькі, што ва ўражлівага Купалы, які яшчэ нядаўна распачна пісаў: “беларусы нікога ня маюць”, і якога магло незвычайна расчуліць зьяўленьне чарговага новага таленту, вочы не пасьпявалі высыхаць ад сьлёз радасьці. Праўда, пераважная большасьць паэтаў былі прыезджымі правінцыяламі, з вёсак і мястэчак. Іх было гэтак шмат, што стваралася ўражаньне, быццам адзінае, што перашкаджала беларусам ператварыцца ў пісьменьніцкую нацыю, — кепскае веданьне жыхарамі буйных гарадоў беларускай мовы. Прынамсі, Васілю Матусевічу гэтая акалічнасьць ды яшчэ прыроджаная сарамлівасьць сапраўды загарадзілі дарогу на старонкі газетаў і часопісаў. Выслухаўшы неяк

у адной з рэдакцыяў досыць жорсткую крытыку сваіх вершаў, ён перастаў нават запісваць іх на паперы, а насіў у сабе паасобнымі, нярэдка незавершанымі радкамі, якія ў ім нараджаліся і паміралі хутчэй, чым мяняецца неба ў ветранае надвор'е, і гэтак часта мянялі свой сэнс, што здаваліся бессэнсоўнымі. Уяўны сьвет, створаны паэтычнымі вобразамі, і сьвет рэальны ў галаве яго перамяжоўваліся, і часта было не зразумець, у якім з гэтых сьветаў нараджаліся думкі, калі ён гаварыў:

— Я сёння бачыў чалавека з двума языкамі. Адным ён зьлізваў агонь з рэшткаў зьнішчанага касьцёлу, які сам жа і спаліў разам з таварышамі, а другім суцяшаў маці.

Васіль ня ведаў, што ад вершаваных вобразаў час ад часу трэба вызваляцца, аддаваць іх паперы, інакш у галаве іх стане залішне шмат, і ўжо ня ты будзеш кіраваць імі, а яны табой. Так і здарылася.

“Яму дваццаць тры гады, а яго зусім не цікавяць жанчыны”, — скардзіўся бацька і, ведаючы, што ключ ад чужога сэрца лягчэй знайсці ў стале, чым на кончыку языка, аднойчы адчыніў шуфлядку сынавага стала, але не знайшоў у ёй нічога, апроч папкі з газетнымі выразкамі і вялікім партрэтам Купалы зьверху. Гэта былі вершы і артыкулы паэта, інтэрв'ю з ім, кароткія паведамленьні пра тое, дзе і калі ён выступаў. А пад кіпай выразак ляжаў сшытак, на першай старонцы якога было запісана:

“26.04.30.

Я ўвесь час стрымліваў сябе ад таго, каб весьці дзённік, але каторы дзень нашу ў сабе, пад сэрцам, не раўнуючы як цяжарная жанчына, сказанае Ём пасья таго, як я, разам з іншымі, дапамагаў Яму ратаваць хатнія рэчы ад паводкі. Ён сказаў: “Дзякуй, даражэнькі!” І калі я, расхваляваўшыся, ватнымі губамі прашаптаў: “Я Вас так люблю”, Ён абняў мяне і паўтарыў: “Дзякуй, даражэнькі, дзякуй!”

У тыя вёсны Сьвіслач у Менску любіла паказваць гараджанам свой нораў, затопліваючы многія дамы, у тым ліку, і дом Купалы на Кастрычніцкай вуліцы. Ахвотнікаў дапамагчы паэту з часовай эвакуацыяй (хоць пры гэтым, часцей за ўсё, маёмасьць усяго толькі падымалася на гарышча), і праўда, заўсёды хапала, асабліва сярод маладых паэтаў.

Пра папку і дзённік, якія знайшоў у шуфлядзе стала, бацька Васілю не сказаў, а ўсе спробы пагаварыць з сынам пра яго асабістае жыцьцё, нічога не далі. Васіль яшчэ больш замкнуўся ў сабе і толькі Юзіку неяк прызнаўся:

— Часам мне здаецца, што ў мяне два сэрцы. Адно на яве, а другое ў сьне. І я ня ведаю, якое з іх сапраўднае, і дзе я сапраўдны. Толькі ведаю, што ў сьне я зусім іншы, нават знешне, хоць і ніколі сябе там ня бачыў. Але калі б я мог узяць туды з сабою лютэрка...

Неўзабаве пасья гэтага ён купіў на базары і павесіў на сьцяне каля свайго ложка вялікае лютэрка, якое помніла твары не аднаго пакаленьня былых гаспадароў, але ніяк ня мог забраць яго з сабой у сны.

20 лістапада 1930 году страшная вестка абляцела Менск: Купала хацеў скончыць жыцьцё самагубствам і парэзаў сябе сьцізорыкам. Узрушаны, спалоханы Васіль увесь вечар не падымаўся з ложка. Ён

плакаў. А ўночы яму прысьнілася паводка на Сьвіслачы. Задыхаючыся, ён прыбег да Купалавага дома, куды падступала вада. Як ні дзіўна, Купала быў адзін, нават бяз жонкі, цёткі Уладзі, і зусім абыякавы да таго, што адбывалася з ракою. Левай рукой ён трымаўся за жывот, хаваючы рану, нібы хацеў, каб яе ніхто ня бачыў. “Паводка! – закрычаў Васіль у сьне і на яве, разбудзіўшы Юзіка. – Иван Дамінікавіч, вада затопіць Ваш дом! Трэба выносіць рэчы!” – “Ну, што ж, — спакойна сказаў Купала, — калі хочаш, вынось”.

Вольнай рукой ён узяў нешта, што стаяла каля сьцяны, і працягнуў Васілю. Васіль аберуч схапіў прадмет, і толькі тады зразумеў, што яму падаў Купала: гэта было люстэрка, у якім ён убачыў сябе...

Той жа ноччу, так і ня вызваліўшыся са свайго сну, Васіль памёр.

Мне здавалася, што патрабаваць ад дзядзькі доказаў праўдзівасьці гэтай гісторыі, у якую я сам мала верыў, па меншай меры, непрыгожа, ведаючы яго стан. Таму я сказаў досыць няпэўна:

— Гэта проста неверагодна, і ня кожны ў такое паверыць.

Дзядзька доўга маўчаў, а потым прамовіў:

— Перад тым, як унесці ў кватэру труну, маці завесіла цёмнаю хусткай люстэрка. А ўночы я ня вытрымаў і адхінуў край хусткі. Я ўбачыў у люстэрку жывога Васіля. Толькі тварам ён быў неяк не падобны да сябе. Калі б у нас была сястра, я б падумаў, што гэта яна глядзела адтуль на мяне. Але што мяне ўразіла і спалохала – Васіль быў там радасны! Не ўсьміхаўся, але ўвесь сьвяціўся. Я аж адскочыў, і, пакуль не зьнялі хустку, да люстэрка больш не падыходзіў.

Дзядзька зноў памаўчаў, а потым сказаў:

— Некалі я таксама ўбачыў сябе ў сьне ў люстэрку. І мне здаецца, што я тады назаўсёды застаўся там. Так і жыву – у сьне і ў люстэрку.

Я ведаў, калі гэта здарылася. 5 сакавіка 1953 году, у дзень сьмерці Сталіна, дзядзька таксама плакаў. А назаўтра паехаў у Маскву, не падазраючы, што кожны, хто тады трапляў на Трубную плошчу, выходзіў з яе іншым чалавекам. У дзень пахаваньня ён трапіў у самую даўку, у якой загінулі сотні людзей. Звар’яцелы ад гора і цікаўнасьці натоўп пранёс яго праз зямное чысьцілішча, і калі ён праз тыдзень вярнуўся дадому, вочы яго сьвяціліся лагоднасьцю, нібы перад ім раскрыліся таямніцы раю.

Трэба сказаць, што я і сёньня ня дужа веру ў гэтыя гісторыі з люстэркам, якое цяпер вісіць у маёй спальні на сьцяне, у сваёй старасьці перасягнуўшы той рубаж, калі кожная новая трэшчына на драўлянай рамцы толькі дадае яму прыгажосці. І ўсё ж, калі, кладучыся спаць, я думаю пра тое, што ў снах можна ўбачыць каго заўгодна, але не сябе самога, маё сэрца пачынае біцца мацней. Можа таму, што цяпер мне вельмі цяжка, і здаецца, што я вось-вось не стрымаюся і заплачу...